

1. *Modelski G. A Theory of Foreign Policy.* – N. Y.: Praeger, 1962. – 152 p.
2. *Morgenthau H. Politics Among Nations. The Struggle For Power and Peace.* – N. Y.: Alfred A. Knopf, 1978. – 650 p.
3. *Ricci D. M. The Tragedy of Political Science.* – New Haven and London, Yale University Press, 1984. – 343 p.
4. *Strauss L. What is Political Philosophy?* – Chicago, London, The University of Chicago Press, 1988. – 315 p.
5. *Кононенко С. Регіоналізм і зовнішня політика: система, середовище, структура // Дослідження світової політики.* – К.: ІСЕМВ НАН України, 1999, Вип. 7. – С. 62–79.

Микола Буник
Український Католицький Університет

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

© Буник М., 2006

Розглянуто теоретико-методологічні аспекти співвідношення громадянського суспільства і держави. Досліджено принципи побудови та структурні особливості моделей такого співвідношення. Виділено три основні моделі „громадянське суспільство – держава” та визначено сфери їх адекватного застосування.

The subject matter of the article are theoretical-methodological aspects of relation between civil society and state. On the basis of system approach there are investigated the principles of construction and structural features of models of this relation. The author distinguishes three conceptual models “civil society-state” and determines the spheres of their adequate use.

Одне з центральних місць у розгляді проблеми зміни соціальної структури, подолання різних форм авторитарних чи тоталітарних режимів, пошуку нових форм суспільної організації та самоорганізації займає дихотомія “громадянське суспільство-держава”. Попри, на перший погляд, простий дуалізм в історії політичної думки виробилися різні варіанти цього співвідношення, що робить актуальним проблему їх адекватного застосування.

Завдання статті полягає у розгляді на основі системного підходу моделей співвідношення громадянського суспільства та держави і визначенні сфер їх адекватного застосування.

Однією з найпоширеніших моделей „держави-громадянського суспільства” є варіант, що перебуває в руслі гегелівської традиції, поданий переважно в німецькій науковій думці й деколи називається соціал-демократичним. Він розглядає державу як результат суспільної структуризації, як систему, яка накладає на суспільство свої параметри порядку (насамперед у вигляді законів) і за допомогою своїх структур (силових, бюрократичного апарату) домагається, щоб її громадяни дотримувались цих законів. Громадянське суспільство розглядається як сфера приватних інтересів, або сфера об’єднань громадян нижчого від держави ієрархічного рівня.

Держава уособлює порядок, а громадянське суспільство – часткову невпорядкованість. Р. Дарендорф описує громадянське суспільство як творчий хаос багатьох захищених від втручання держави організацій та інституцій [1], Г. Дубіель – як “відкритий горизонт політичних інституцій, сферу дисидентства, постійного ревізійонізму і колективної фантазії, яка кристалізується в інституціях і водночас постійно від них відособлюється” [2, с. 67].

Коли структура держави поширюється на все суспільство, тобто все суспільство структурується, утворюється тоталітарна держава, в якій не залишається місця для громадянського суспільства. Коли рівень впорядкованості, тобто структуризація зменшується, з’являється громадянське суспільство. Безмежне розширення громадянського суспільства означає зникнення держави, тобто суспільства як цілісної системи.

Провести чітку межу між державою і громадянським суспільством у цьому варіанті неможливо, тому говорять про відносну незалежність об'єднань громадянського суспільства від держави.

Логіка моделювання суспільної системи така, що чим більші “незалежні” об'єднання, тим більший їх економічний чи будь-який інший капітал, то більшою мірою вони інтегровані в державу, то більше ознак системності, тобто впорядкованості має їх організація. У них, на відміну від малих організацій, більше виявляються емерджентні властивості всієї системи, і в їхній діяльності з'являється дедалі більше функцій, які властиві державі. Конкуренція, яка є ознакою ринкової економіки, найбільшою мірою виявляється на найнижчих рівнях ієрархії. Із просуванням догори ієрархічною драбиною кількість “учасників гри” зменшується, і намагання домовитися між ними зростає.

Деколи обсяг поняття громадянського суспільства звужується через обмеження “знизу”, тобто через вилучення з нього приватної сфери (сім'ї), або через конкретизацію характеристик об'єднань, які до нього входять. “У вузькому значенні громадянське суспільство існує тільки там, де суспільство як цілісність може структурувати себе через незалежні від держави об'єднання і координувати їхні дії”, а також „помітно визначати і моделювати хід державної політики” [4, с. 57]. Це означає, що до громадянського суспільства зараховуються переважно великі суспільні об'єднання, такі як профспілки, церкви чи великі корпорації.

У цьому разі функції громадянського суспільства характеризуються амбівалентністю. Щодо індивіда воно виконує таку саму організаційну, стабілізаційну, впорядковувальну функцію, що й держава, звичайно, в меншому обсязі. Ця функція, за своєю суттю, має консервативний характер і часто обмежує приватну ініціативу. Щодо держави громадянське суспільство є сукупністю об'єднань нижчого ієрархічного рівня з відповідним рівнем плюралізму. Різноманітні групи внаслідок боротьби за вплив на державну політику деколи розхитують єдиний державний механізм, що може спричинити на деякий час домінування окремих групових інтересів над загальнонаціональними.

Найважливішою тенденцією поведінки великих об'єднань є їх інтеграція в державу. Такі країни, як Швеція, Нідерланди, Німеччина та багато інших інтегрували деякою мірою профспілки, об'єднання роботодавців та їм подібні в урядове планування “Обоє (об'єднання і держава – (наша прим. – М. Б.)) намагаються однаковою мірою закріпити за собою місце владної еліти і віддалитися від широких прошарків виборців. Крім того, вони однаковою мірою зацікавлені в розширенні бюрократичного контролю на дедалі більшу кількість життєвих сфер. Навіть такий вияв сучасного суспільства, як держава загального добробуту... розглядають як механізм контролю і “нормалізації” людей. Користуватися здобутками такої держави – означає підкоритися її бюрократичним правилам...” [4, с. 58].

Таку модель суспільної організації часто називають корпоративною (від гегелівських корпорацій). У сучасних розвинених країнах Заходу вона ідентифікується з численними консультативними комітетами і комісіями при міністерствах, відомствах і урядах, у роботі яких беруть участь представники груп і об'єднань за інтересами (профспілки, роботодавці та інші), які виконують важливу функцію вироблення рекомендацій і попереднього опрацювання відповідальних державних рішень, пов'язаних з підготовкою законопроектів також. Такі ж тільки неформалізовані структури існують в менш розвинених країнах [3, с. 53].

Як свідчить досвід багатьох країн, системи корпоративного представництва практично не можна подолати. Конфлікти, які виникають чи провокуються час до часу, руйнують стару систему, але не можуть тривати довго. Система стабілізується, і корпоративна взаємодія “ослаблена в одній формі, повертається в систему в іншій, до того ж набагато швидше, коли уряд потребує її, щоб вижити” [Міддлемас К. Цит. за: 3, с. 53]. За стабільної ситуації у державі корпоративний вплив, зазвичай, витісняє вплив демократичних інституцій і знижує роль партійно-парламентської системи [5]. Корпоративне представництво може також проникати в демократичні інститути й опосередковуватися через них.

Такий варіант взаємовідносин між державою і громадянським суспільством попри деяку складність ідентифікації цих понять з конкретними об'єднаннями чи інституціями, достатньо придатний для пояснення різноманітних суспільних процесів. Наприклад, тісна взаємодія між урядом і різними групами за інтересами, а також між самими цими групами призводить до зменшення конкуренції, що починає стримувати розвиток. Це особливо чітко виявилось у Великобританії в 70-х роках. Маргарет Тетчер, котра прийшла тоді до влади, визначила головним завданням своєї політики ліквідувати цю взаємозалежність і розширити сферу конфлікту, конфронтації та конкуренції. Правда, лозунгом її політики було не громадянське суспільство, а навпаки – його ліквідація (під громадянським суспільством розуміли систему цієї взаємозалежності). Йшлося також про позбавлення великих об'єднань політичного впливу, віддалення їх від держави, розділення політичної та економічної сфери [4].

Оскільки державі та великим організаціям властиво прямувати до дедалі більшої впорядкованості, у крайньому варіанті – до тоталітарної держави, то єдиною можливістю запобігти цьому є виникнення нових рухів у суспільстві, нових проблем і відповідно нових організацій для їх вирішення, а також збереження конкуренції і деякого рівня конфліктності, тобто того, що в цьому варіанті називають громадянським суспільством. Ознаками існування громадянського суспільства може бути в деяких випадках наявність в державі незалежного парламенту та опозиції.

У цій моделі громадянське суспільство потребує сильної держави, а сильна держава – сильного громадянського суспільства. „Щоб розвиватися, громадянське суспільство потребує політичних інституцій, які в той чи той спосіб виконують критерії правової, конституційної держави, дозволяють демократичну участь, вирішують основні питання, виставляють межі, а також вміщуються, захищаючи його і сприяючи йому. З іншого боку, динамічні частини громадянського суспільства надають спільноті потрібної енергії та рухливості” [6, с. 133].

Ця модель розглядає громадянське суспільство в структурі системи – держави. Держава виступає як аттрактор усіх суспільних процесів, а громадянське суспільство – як внутрішнє середовище чи структура цих системотворчих процесів.

Наступний варіант моделювання вирішальну роль у тандемі держава – громадянське суспільство віддає останньому. Такий підхід має свої витоки у теорії природних прав і називається деколи крайнім ліберальним. Враховуючи ідеї Дж. Лока про суспільство як передполітичну спільноту, державу розглядають як явище похідне, а отже, другорядне. Громадянське суспільство, будучи в такій моделі неполітичним суспільством, розглядають насамперед як середовище, в якому домінує принцип ринку. Індивіди як суспільні актори мають власні інтереси. Щоб вирішити спільні проблеми, їх можна об'єднувати в більші чи менші організації, у державу також. Держава, однак, не виступає тут як “природне” довершення суспільного розвитку, а лише як організація, що має забезпечувати окремі індивідуальні інтереси.

Основою такого підходу є примат прав людини як вільного індивіда. Державу розглядають лише як урядовий апарат, який обслуговує окремих індивідів і стежить за встановленими за домовленістю правилами поведінки чи конкуренції. Держава – це “неминуче зло”, щоб уникнути анархії, але вона залишається злом [7]. Суспільства як цілісної системи практично не існує. Закони і правила поведінки творять основу чи середовище, а суб'єкти діють відповідно до цих законів, не маючи ніякої вищої влади над собою. Умовою дотримання цих правил є усвідомлення громадянами свого інтересу, що примушує їх “діяти розумно”.

Деколи державу тлумачать як структуру воєнізованого феодального суспільства, що відживає. Із розвитком освіти, науки, і насамперед “мирного” виробництва, розвиваються нові форми взаємодії, і держава як центральний інститут суспільства поступово втрачає свою функцію, перетворюючись на другорядний інститут суспільного життя. У деяких випадках про суспільство як про спільність взагалі не йдеться. На місце загальної історії, “історії держави і народу” приходять історії індивідів. Індивід перестає бути членом спільноти, яка б волею більшості обмежувала його волю. Це доволі радикальний підхід. У м'якшому варіанті передбачається утворення безлічі організацій і органів самоврядування, які самоорганізуються для вирішення різних проблем, що з'являються.

Така модель, попри нормативну привабливість, має дещо утопічний характер і не випадково ніколи і ніде не була реалізована на практиці. Дотримання законів і правил поведінки не відбувається саме собою, потрібні структури, які б це забезпечували, та й закони як такі – це параметри порядку, які може накладати на суспільство лише система як цілісність. Отже, усунення держави як центрального інституту суспільства містить небезпеку для людських прав. Саме сучасна демократична держава є гарантом збереження цих прав. “Національна держава може бути анахронізмом для всіх практичних речей, але вона, як і раніше, є неодмінним захистом свободи” [8, с. 222].

Громадянське суспільство в цьому варіанті виступає альтернативою до модерних демократичних держав. Усунення держави нівелює демократичні принципи, на яких ця держава принаймні теоретично побудована. Якщо величезну масу важливих проблем вирішуватимуть поза державою, то не потрібні вибори, не потрібний парламент. Крім держави, маргінальним стане також поняття народу, оскільки його суверенітет поширюватиметься лише на обмежену сферу життя суспільства.

Парадоксально лібералізм, який на початку свого зародження намагався за допомогою демократичних раціональних конструкцій обмежити свавілля держави, у сьогоденнішніх умовах фактично виступає противником цих раціональних конструкцій, якими є демократичні держави. Звичайно, сучасні ліберальні ідеї передбачають, що раціональність переноситься на рівень індивідуальної поведінки, але насправді це означає зміщення на

користь економічної системи, яка втілюється у приватному інтересі.

Сьогодні мало хто серйозно сприймає можливість реалізації цієї моделі. Висунення її як альтернативи зумовлене насамперед прагненням правих послабити державний вплив на сферу економіки і провести ліберальні реформи. Великі транснаціональні корпорації прагнуть звільнитися від обмежень національних держав і від тих зобов'язань, які національні держави на них накладають.

Обидві моделі, розглянуті вище, схожі в своїх характеристиках держави і громадянського суспільства. Держава характеризується як ієрархія, громадянське суспільство – як ринок (горизонтальна взаємодія). Відмінність між ними лише у співвідношенні цих двох принципів. У першому випадку переважає принцип ієрархії, у другому – ринку.

У наступній групі моделей громадянське суспільство і державу розглядають як рівні системи (сфери) в суспільному організмі. При цьому громадянське суспільство можна конкретизувати або як сферу економіки, або як сферу комунікації, а може, як і раніше, залишатися не диференційованим. В обох випадках характерним для нього залишається домінування принципу ринку або горизонтальної взаємодії.

Просто як автономну від держави сферу описує громадянське суспільство Р. Дарендорф. Для нього воно не є ані опорою держави, ані опозицією для неї, а просто нормальним життєвим простором людей [1]. До неї належать політичні партії і профспілки, підприємства (переважно дрібні та середні) і соціальні рухи, вільні професії й автономні університети, вільні церкви і різноманітні фонди. Схоже Е. Геллнер визначає громадянське суспільство як “сукупність різних неурядових інститутів, достатньо сильних, щоб служити противагою державі й не заважати їй, виконувати роль миротворця і арбітра між основними групами інтересів, що стримує її прагнення до домінування й атомізації решти суспільства” [9, с. 65]. Ці визначення можна було б розглядати в контексті першої моделі, оскільки обидва автори говорять про потребу існування держави для громадянського суспільства. Водночас вони дотримуються ліберальної позиції, надаючи першість суспільству. Внаслідок цього одержуємо систему, яка ставить громадянське суспільство на один рівень з державою, мимоволі чи зумисне протиставляючи обидві сфери.

Ідея протистояння структур громадянського суспільства і держави часто виникає саме в такому їх тлумаченні, викликає, однак, одразу ж зауваження. Якщо демократична держава є системним довершенням громадянського суспільства, як ми це розглянули вище, то чому вона повинна йому протистояти. Якщо держава існує для обслуговування громадянського суспільства, то так само не зрозуміла підстава до протистояння. Якщо громадянське суспільство виконує відмінні від держави функції, то також немає причини для протистояння. Звичайно принципи вертикальної і горизонтальної взаємодії обмежують один одного, але зв'язок між ними радше діалектичний.

Ідея протистояння держави і громадянського суспільства може ставати актуальною, якщо існують обмеження в доступі до політичної сфери, якщо обмежено виборчі права, в авторитарних режимах, тобто коли держава недемократична. Упродовж ХІХ століття в таких країнах, як Англія, Франція і Німеччина існували обмеження для народного волевиявлення і доступу до державної влади. Як відомо, загальне виборче право було запроваджене лише у ХХ столітті. За цей час та частина населення, яка не мала доступу до влади, витворила свою систему цінностей. Існувало ніби два суспільства, дві громадськості [10]. “Держава як панівна організація існувала деякою мірою сама собою, керована королівською владою, службовцями, армією і частково дворянством, і була як така організаційно та інституційно відділена від суспільства” [11, с. 190].

Ізоляція великих прошарків населення від політичної влади (інтелігенції як носія моральних цінностей, і буржуазії як економічних) привела до утворення паралельної громадськості та паралельної політичної структуризації – виникнення робітничих і буржуазних партій. У цьому випадку, однак, громадянське суспільство не можна вважати просто сукупністю недержавних інститутів з домінуючою горизонтальною взаємодією, воно набуває форми ієрархії. Результатом цього протистояння можна вважати численні революції, а також тоталітарні й авторитарні режими, ідеології яких зародилися саме в „неполітичному” громадянському суспільстві.

Це протистояння з'являється і перед поваленням тих самих тоталітарних та авторитарних режимів, коли громадянське суспільство як єдиний політичний актор протистоїть корумпованій державі.

Отже, ця модель у нормальному демократичному суспільстві не доцільна. Радше навпаки, таке розвинене громадянське суспільство може означати відірваність деяких верств населення від участі в політичному житті. Саме як реакцію на закритість політичної системи багато дослідників тлумачать виникнення численних громадянських ініціатив та рухів 60–80-х років у Європі.

У деяких моделях паралельного існування громадянського суспільства та держави в умовах стабільних

демократій до громадянського суспільства зараховують ті організації, які за мету свого існування не ставлять втручання в політику держави. Захист довкілля, захист різних меншин і людських прав загалом, вирішення найрізноманітніших часткових проблем – завдання, які ставлять перед собою різноманітні організації, не претендуючи, однак, на державну владу. Аполітичність і небажання ідентифікувати себе з чинною політичною системою в поєднанні з зазначеним вище творять основу для поведінки таких організацій.

Усе ж потрібно зазначити, що захист тих чи тих прав – це вже політична діяльність, не кажучи вже про захист інтересів великих груп. До того ж діяльність цих організацій регламентується державними актами і контролюється державними органами і, отже, її можна розглядати лише як умовно автономна від держави, тобто в межах першої розглянутої нами моделі.

Отже, ми виділили три основні варіанти співвідношення громадянського суспільства і держави та визначили сфери їх адекватного застосування:

1. Перевага надається цілісному баченню суспільства і державі як уособленню цієї цілісності. Громадянське суспільство розглядається як внутрішнє середовище, як частина цієї цілісності (системи). (Гегелівська традиція).

2. Громадянське суспільство (середовище) визнається первісним і зовнішнім стосовно держави. Державі (одній із систем у цьому середовищі) відведено функцію обслуговування цього суспільства. (Ліберальний підхід).

3. Державу і громадянське суспільство розглядають як різні сфери (системи) соціальної діяльності, без надання переваги жодній з них.

Перший варіант можна використовувати для описування стабільного демократичного суспільства, він також придатний до пояснення різноманітних суспільних процесів. Другий варіант використовують як альтернативу до сучасного суспільства, зумовлену прагненням намаганням правих послабити державний вплив на сферу економіки і провести ліберальні реформи. Третій варіант може означати відірваність деяких верств населення від участі в політичному житті, він характерний радше для західних суспільств XIX століття та для деякої фази сучасних трансформаційних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dahrendorf R. *Der moderne soziale Konflikt: Essey der Politik der Freiheit.* – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1992. – 326 s.
2. Dubiel H. *Ungewissheit und Politik.* – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994. – 247 s.
3. Перегудов С. *Гражданское общество как политический феномен // Свободная мысль.* – 1992. – № 9. – С. 43–53.
4. Taylor Ch. *Die Beschwörung der Civil Society // Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräche 1989.* Hrsg. Michalski K. *Institut für die Wissenschaften vom Menschen.* – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 52–81.
5. Luhmann N. *Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat.* – München: Olzog, 1981. – 158 s.
6. Kocka J. *Interventionen: der Historiker in der öffentlichen Verantwortung.* – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. – 176 s.
7. Thiery P. *Zivilgesellschaft – ein liberales Konzept? // Zur Relevanz theoretischer Diskurse: Überlegungen zu Zivilgesellschaft, Toleranz, Grundbedürfnissen, Normenwendungen und sozialen Gerechtigkeits-utopien.* Lauth H.-J., Mols M., Weidenfeld W. (Hrsg.) – Mainz: Institut für Politikwissenschaft, 1992. – Bd. 1. – S. 69–87.
8. Dahrendorf R. *Fragmente eines neuen Liberalismus.* – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987. – 271 s.
9. Гельнер Э. *Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники // Знание-сила.* – 1996. – № 8. – С. 84–96.
10. Habermas J. *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft.* – Frankfurt am Main Suhrkamp, 1990. – 391 s.
11. Букенфурде E.-W. *Staat, Gesellschaft, Freiheit. Studien zur staats- und verfassungsrecht.* – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1976. – 351 s.

Вікторія Бунь

Львівський національний університет імені Івана Франка

ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ВИБІР ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА: